

DİYARBAKIR VİLAYETİNDE TÜRK VE ERMENİ NÜFUSA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Nizam AŞKAR*
Ahmet BAKKAL**

Derleme Makalesi/Rewiev Article

Atf/Cite as: Aşkar, N. ve Bakkal, A. (2023). Diyarbakir Vilayetinde Türk ve Ermeni Nüfusa Dair Bir Değerlendirme. *DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi)*, 6(Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), 14-24.

Özet

Mesrob K. Krikorian tarafından 1860-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne hizmet eden Ermeniler hakkında bir doktora tezi yapılmıştır. Bu tezde özellikle Türkiye'nin doğu vilayetleri ve bunlardan biri olan Diyarbakır'da yaşayan Ermeniler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Demografik bilgiler üzerinde ısrarlı bir şekilde durulmakta ve Diyarbakır'da Ermenilerin Müslüman ve diğer milletlerden daha fazla olduğu ispat edilmeye çalışılmaktadır. Eserin devamında Ermenilerin günlük hayata, ticarete, sanayiye ve devlet kurumlarına yapmış oldukları katkılar ve sahip oldukları ünvanlar üzerinde durulmakta ve bu ünvanların Türkler tarafından genel olarak en düşük mertebelerde verildiği, kasıtlı bir şekilde ifade edilmektedir. Müellif bunu yaparken her vilayete ayırmış olduğu ana kısımlar ile son kertede ifade ettiği genel durumdaki bilileri ayırtılmakta ve bu son kısımlarda okuyucuyu Türklerin aleyhine yönlendirici bir tavır sergilemektedir.

Bu makalede Mesrob K. Krikorian'ın eserinde izah edilmeye çalışılan gerçek dışı senaryoya karşı Türk tezlerini ortaya koyan delillere yer verilmekte ve eserin Türkler aleyhindeki asılsız suçlamaları çürütülmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mesrob, Krikorian, Türk, Ermeni, Osmanlı, Türkiye.

Abstract

A doctoral thesis was made by Mesrob K. Krikorian about Armenians who served the Ottoman Empire between 1860-1908. In this thesis, detailed information is given about the eastern provinces of Turkey and the Armenians living in Diyarbakır, one of them. Demographic information is

* Okul Müdürü, Antakya Karlısu ortaokulu, e-mail: nizamaskar1977@gmail.com, Orcid: 000-0003-2430-1265

** Okul Müdürü, Samankaya Muti Zöhre Mahanoglu ilkokulu, ahmetbakal@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-8308-4921

persistently emphasized and it is tried to prove that Armenians are more Muslim than other nationalities in Diyarbakir. In the continuation of the work, the contributions of Armenians to daily life, commerce, industry and state institutions and the titles they hold are emphasized, and it is deliberately stated that these titles are generally given by the Turks at the lowest level. While doing this, the author distinguishes the main parts that he has allocated to each province and the general information he expresses in the last instance, and in these last parts he displays an attitude that directs the reader to the detriment of the Turks.

In this article, the evidences revealing the Turkish theses against the unrealistic scenario tried to be explained in the work of Mesrob K. Krikorian are included and the baseless accusations of the work against the Turks are tried to be disproved.

Keywords: Mesrob, Krikorian, Turkish, Armenian, Ottoman, Turkey.

Giriş

Diyarbakır, Dicle Nehri'nin batı kıyısında yer alır. MÖ. 93-94'de Kral II. Tigran tarafından Ermenistan'a katıldıktan sonra Roma ve Bizanslılar tarafından işgal edilerek M.S. 536'da imparator Justinian tarafından bir Bizans eyaletine dönüştürüldü (Krikorian, 1976: 20).

Halife Ömer b. Hattap ve İyad b. Ghannam el-Nehri komutasındaki Araplar tarafından 640 yılında fethedilen Diyarbakır 958'de yeniden Bizanslıların eline geçti. Şehir 1070'te Selçuklu Sultanı Alparslan ve 1093'te Selahaddin Eyyubi tarafından fethedildi. Artuklu Sultanı Nurettin Muhammed Zengi tarafından yönetilen şehir 13. yüzyılda Moğol istilasına uğradı ve sömürgeleştirildi. Fakat 1335'ten sonra Türkler tarafından yönetildi (Krikorian, 1976: 20).

Diyarbakır, 1500'lü yılların başında Osmanlı Devleti tarafından yönetilmeye başlanmış olsa da Safevi hükümdarı Şah İsmail, şehri vali Ustaçluoğlu Kara Hasan'dan teslim almak istedi (1502). Ancak Osmanlı Sultanı I. Selim (1512-1520)'in veziri Bıyıklı Mehmed Paşa'nın müdahalesi ve yerli ahalinin Safevilere başkaldırması şehir 1515-1517'de son kez fethedilerek Osmanlı Devleti'nin topraklarına katıldı (Krikorian, 1976: 20).

İdari Yapı ve Nüfus

Krikorian, Vital Cuinet'in verilerine dayanarak Diyarbakır'ın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfusunu 471.462 olarak vermektedir (Cuinet, 1891: 412). Bu konuda benzer bilgiler veren kaynaklar kadar başka bilgiler veren kaynaklara da tesadüf etmek mümkündür. S.J.-E.K. Shaw ise şehrin nüfusunun 1882 sayım sonuçlarına göre 289.591 olarak vermektedir. Bu nüfus içindeki Ermeni (Gregoryen, Katolik ve Protestan) nüfus 60.448 olarak verilmektedir. Yine Shaw'ın kaza bazında verdiği nüfusa bilgilerine göre Diyarbakır kaza nüfusunun tamamı 62.870'dir. Bu nüfus

içerisinde Ermenilerin miktarı sadece 15.626 olarak verilmiştir (Shaw, 1994: 251). Kemal H. Karpat, “Ottoman Population Refords and the Census of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. IX (1978), s. 258-274’den derlenmiş nüfus verilerini kullanan Cevdet Küçük ise Diyarbakır’daki Müslüman nüfusu Shaw ile aynı miktarda göstermekle beraber bu nüfus içerisindeki Ermeni nüfusu ayrıştırarak 46.823 olarak göstermiştir (Küçük, 1994: 163). Bir diğer araştırmacı Kamuran Gürün ise Marcel Leart’ın Patrikhaneye atfettiği 1882 yılına ait rakamları kullanmakta ve Diyarbakır’daki Ermeni nüfusu 150.000 olarak göstermiştir. Gürün, aynı kaynağı kullanarak 1912 yılına ait nüfusu 296.000 olarak göstermiş ve bu nüfus içindeki Türk nüfusu 45.000, Ermenileri ise 105.000 olarak göstermiştir (Gürün, 2001: 127).

Tablo 1. 1891 Verilerine Göre Diyarbakır Nüfusu (Krikorian, 1976: 19)

Diyarbakır Ermeni Nüfusu		
Ermeniler		
Apostolic ¹		57.890
Katolik		10.170
Protestan		11.069
Toplam		79.129
Rumlar		
Ortodoks		9250
Katolik		190
Toplam		9.440
	Keldaniler (Chaldeans)	16.420
	Suryaniler (Ortodoks)	27.544
	Latinler	16
	Yahudiler	1.269
	Toplam	133.818

Türk ve Ermeni yayınları göz önüne alındığında, bunlardan yapılan alıntılarda rakamlar arasında büyük farklılıklar olduğu görülür. Krikorian, bu farklılığı Türk kaynaklarının Türkiye’deki Ermenilerin sayısını Ermeni sorununu minimize etmek için ve Avrupalıların dikkatini saptırmak için tahminlerin altında verilmektedir şeklinde değerlendirmektedir. Oysaki Krikorian’ın bu iddiası da çürütülmeye mahkûmdur. Çünkü Osmanlı Devleti’nin verdiği rakamlar ile 19. yüzyılda Anadolu’da kökenli kaynakların verdiği rakamlar oldukça benzerlikler taşımaktadır. Bu kaynaklardan biri olan Ermeni Patrikhanesine göre şehirde 88.800, Osmanlı hükümetine göre sırasıyla 1880 sayımında 76.958, 1890 sayımında 79.320 ve 1895 sayımında 86.202 olarak verilmektedir. L. Lloyd tarafından 1890’e ait bir tahminde 90.034, V. Cuinet sırasıyla 1892’ye ait verilerde 101579, 1893 yılı verilerine

¹ Ermeni Ulusal Kilisesinin resmi adı ‘The Holy Apostolic and Orthodox Church of Armenia’. Ermenilerin çoğunluğu (%85’i) bu kiliseye üyedir. Bu üyeler cemaati ‘Ortodoks’ veya ‘Gregorian’ dan çok ‘Apostolic’ olarak isimlendirilmeyi tercih ederler.

göre 83.047 rakamları zikredilmiştir (Gürün, 2001: 144). Vaktiyle hazine-i evrakta bulunmuş olduğu anlaşılan Vital Cuinet ise Diyarbakır'daki Ermeni nüfusunu, Osmanlı tezlerine en yakın şekilde 79.129 olarak vermiştir. *Diyar Bakır 'Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lüğati* müellifi olan A. Cevad ise eserinin ikinci cildinde Cuinet'in verdiği rakamları tekzip edencesine Diyarbakır Ermeni nüfusunun tamamını 57.196 vermektedir (A. Cevad, II, 1895-1900: 402).

Aynı tarihlerde Ermeniler tarafından basılan bir kitapçıkta Diyarbakır'ın 355.000 kişi olarak gösterilen toplam nüfusu içerisinde Ermenilerin 120.000 civarında olduğu gösterilmektedir (Ubcini, 1890, İstatistikler). Yine bir başka Ermeni yazar Theodik'in Almanac'ından edindiğimiz bilgilere göre I. Dünya Savaşı'ndan önce Diyarbakır'da 124.000 Ermeni yaşamakta idi (Theodik, 1922: 261). Krikorian'ın, Ermenilerin sayılarının abartıldığını bildiği halde bu durumu gizlemek için Türklerin de sayılarının az gösterdiğini iddia etmeyi bir vicdan rahatlaması olarak benimsediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden Krikorian eserinde şu ifadeleri özellikle kullanmaktadır: "Görülmektedir ki, Türkler Ermeni sayısını azaltırken, bazı Ermeniler ise istatistiklerini abartmıştır. Bu yüzden biz, yukarıda Ermeni kaynaklarının gösterdiği rakamlar ve Cuinet tarafından verilen sayılar arasındaki ortalamayı alarak Diyarbakır'daki Ermeni nüfusunu tahmin etmeye çalışmaktayız. Bu sebeple bölgedeki Ermeni nüfusun tamamını sadece 100.000 olarak kabul edebiliriz."

Hâlbuki Krikorian'ın ortaya attığı bu iddia bir nevi aldatmacadan ibaret olup, sözüm ona doğru bir tahmin yaptığı ve taraf tutmadığı izlenimini vermeye çalışmaktadır. Buna karşılık Krikorian'ın, özellikle cizye meselesi söz konusu olduğundan zamanının en iyi tahminlerini yaptığını kabul ettiğimiz Osmanlı hükümeti ile kendi kaynağı olan Cuinet'in tahminlerini neden kabul etmediği anlaşılamamıştır.

Krikorian, nüfus meselesini biraz daha ileri götürerek, 1890'lı yıllarda yapılmış olan istatistikleri Osmanlı veya Cuinet'in verdiği rakamlara göre değil de İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından 1912'de hazırlanan, Doğu Anadolu'daki irki unsurların istatistiki analizine ait verilerden hareket ederek kullanmaktadır. Öyle ki, kendi rakamlarına yakın miktarlar içerdiği için Patrikhane'nin 105.000 rakamını gerçekmiş gibi kullanmaktadır. Üstüne üstlük bu rakamları bir şemada göstererek, kendisi iddiası olan 100 bin rakamına delil olarak sunmaktadır (Leart, 1913: 60-61; Bryce, 1916: 661).

Osmanlı hükümeti tarafından 1897'de yayınlanan bir istatistikte Diyarbakır vilayetinin genel nüfusu 414.657 olarak gösterilmiştir. Bu nüfusun 329.843'ü Müslüman, 84.814'ü ise gayrimüslim olarak ifade edilmiştir (Güran, 2000: 173). Bu nüfusun tamamı Ermeni kabul edilse dahi Krikorian'ın 105.000 rakamına ulaşmak mümkün görünmemektedir.

Tablo 2. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Nüfus Verileri

Ermeniler	105.000
Nasturi, Jakobit ve Keldaniler	60.000
Türkler	45.000
Kürtler	50.000
Kızılbaşlar(Şiiler)	27.000
Yezidiler	4.000
Toplam	291.000

Krikorian'ın kaynaklarından bir diğeri olan Johannes Lepsius da Diyarbakır eyaletindeki Ermenilerin sayısını 105.000 ve Türkleri 63.000 olarak göstermektedir (Lepsius, 1919: 74). M. Ormanian ise Diyarbakır vilayetindeki Ermenilerin sayısını 81.700 olarak (Apostolic 78.000, Katolik 1.500 ve Protestan 2.200) vermektedir (Ormanian, 1955: 206).

Tablo 3. Johannes Lepsius'un Ermeni Nüfusu Tahmini

Ermeniler	105.000
Suryaniler (Nasturiler ve Keldaniler)	60.000
Rumlar	1.000
Kürtler	200.000
Türkler	63.000
Kızılbaşlar	27.000
Çerkesler (Circancians)	10.000
Yezidiler	4.000
Yahudiler	1.500
Toplam	471.500

Krikorian, gerek Cuinet'in hazırladığı ve gerekse Osmanlı Devleti'nin sunduğu istatistikleri özellikle anlamamazlıktan gelmektedir. Çünkü 19. yüzyılın sonlarına kadar hiçbir Osmanlı istatistiği kendi vatandaşlarını ırki adlarıyla sınıflandırarak sayıya tabi tutmamıştır. Tersine nüfus istatistikleri daima mezhep ve cemaat kavramları dikkate alınarak hazırlanmıştır. Yani din unsuru her zaman ön plandadır. Bu sebeple Diyarbakır'daki nüfus da genellikle Müslüman (Türk, Kürt, Çerkez, Kızılbaş ve Yezidiler) olarak sınıflandırılmışlardır. Bu itibarla Müslümanlar, Cevdet Küçük'ün eserinde (1880 sayımı) 55 bin olarak gösterilmiştir. Bunun yanında yine Küçük'ün kullandığı bir diğerkaynak, İngiliz Konsolos Trotter'e göre Müslümanlar 140.538 olarak verilmiştir(Küçük, 1984: 164).

Vital Cuinet'in verileri ise vilayet bazında olup, Diyarbakır nüfusu 337.644 olarak ifade edilmiştir. İngiliz seyyah ve araştırmacı H.F.B. Lynch'in 1890 tahminine göre sadece Palu kazasında 45.580 nüfus barınmaktadır. William Everett tarafından İngiliz Hariciye Nezaretine sunulan Haziran 1895 tarihli bir belgede ise Diyarbakır sancak nüfusu 64.595 kişi kabul edilirken, vilayet nüfusu 333.456 olarak tespit edilmiştir (Küçük, 1984: 164-166).

Krikorian tarafından yukarıda Cuinet ve Johannes Lepsius'u bazalarak verilen rakamlar ile Diyarbakır'da Ermenilerin Türklerden daha çok olduğunu iddia etmek mümkün gibi görülmekle beraber gözden kaçırılan en önemli şey, Osmanlı Devleti'nde Türkler ırkî olarak değil daima dinî bir

birlik “Millet” olarak sayıma tabi tutulmuştur. Osmanlı Devleti, Müslümanlar gibi gayrimüslimleri de Millet sistemine göre sınıflandırmış ve sayıma tabi tutmuştur. Osmanlı Devleti’nin bu konudaki en büyük argümanı, gayrimüslimlerin tabi oldukları bazı vergilerle ilgili meselelerde aksaklık olmasını engellemektir. Bu sebeple nüfus sayımlarında bütün Hıristiyanlar kendi mezheplerine ait nüfus defterleri içerisinde sayılmışlardır. Öyle ki Krikorian, bu iki farklı durumun ayrımını yapamamıştır ya da bu şekilde davranmak amaçlarına uygun düşmüştür. Krikorian gibi Ermeni tarihçilerin tamamında görülen bu hastalık, aslında 1915 olaylarına dair Ermeni iddialarını destek aramaktan ileri gelmektedir. Bu durum ister istemez Ermenileri kendi nüfuslarını tahminlerin üzerinde göstermeye meylettirmektedir.

Ermenilerin Diyarbakır Vilayetindeki Durumları

Meslek ve Zanaatlar

Diyarbakır vilayetinde on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında özellikle Diyarbakır ve Mardin kasabalarında ticaret ve sanayi gelişmiş bir durumdaydı. Başlıca ürünler pamuk ve ipek tekstilleri, bakır ve topraktan yapılmış eşyalar ve kösele idi. Ermeniler zanaatkâr, tüccar ve sanatkârlar olarak ticaret ve sanayide aktif bir rol oynuyorlardı. Diyarbakır’daki Osmanlı tüccarlarının en meşhurlarından biri kumaş fabrikatörü Martiros Attarian idi. Tchavrashian, Ermenilerin hemen tamamı tarafından sanatı taklit edilen meşhur bir terziydi. On yedinci yüzyılın başlarında Diyarbakır Ermenilerinin uğraşları üzerinde eser yazanlardan biri 1612’de Diyarbakır’ı ziyaret eden seyyah Lwow’lu Smeon’dur. Smeon’un Diyarbakır Ermenileri hakkında:

“1000 Ermeni evi vardı ve hepsi zengin, zevk verici ve fevkalade güzeldi. Her ne kadar uğraşları ve zenginlikleri olsa da, sahip oldukları: darphane, gümrükler, kervansaraylar ve geri kalanlarıydı. Fırıncılar, ticarî restorancılar, aşçılar, manavlar ve kasaplar tamamı Ermenileridir. Pazar veya bir tatil günü olduğunda Ermeniler dükkânlarını açmaz ve çalışmaz, kasabanın boş ve terkedilmiş olduğunu düşünürüz.” (Krikorian, 1976: 20-21)

Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Ergani sancağındaki Palu kazası ticaret ve zanaatın da merkeziydi. 1878-1879’da Palu’yu ziyaret eden Bogos Nathanian, oradaki Ermenilerin faaliyetleriyle ilgili bazı bilgiler vermiştir:

“Palu’da on iki bin Türk için ticaret son derece önemliydi. İthal ve ihrac edilen malzemelerin çoğu Ermenilerindi. 300 civarında dükkân, tuğladan ve taştan inşa edilmiş iki kervansaray ve dört fırını olan orta ölçekli bir pazardır. Bu pazardaki tüccar ve zanaatçıların çoğu Ermeni’dir.” (Krikorian, 1976: 21).

Ermeni toplumunun üyeleri farklı meslekleri işgal ediyor olsa da, özellikle hukukta, tıpta ve eczacılıkta isim yapan Ermenilere çok sık rastlanmaktaydı. Bunlardan Bogos Efendi Der-Gabrielian (hukukçu öl.1890), Karapet (Garabedi) Efendi Dabaghian (hukukçu, öl.1890), Kirakos Efendi Enovchian (hukukçu, öl.1890), Dr Tchibukdjian (belediye doktoru, öl.1982), Dr Artin Helvadjian (ordu hekimi öl.1890), Yakop Hekimian (belediye eczacısı, öl.1982) ve Artin Aghkokian (belediye kimyacı öl.1892) bazılarıdır (Krikorian, 1976: 21).

Ermenilerin Çalıştığı Kurumlar

Diyarbakır'da yaşayan Ermeniler vilayetin siyasi hayatına da ortaklardı. Onların yaşadığı semtler arasında Siverek, Lice ve Derik kazaları da vardı. ayrıca Ergani'de Palu ve Çermik'de, Mardin'de Midyat, Sürgücü ve Cizre vardı (Krikorian, 1976: 21).

35.000 nüfuslu şehir merkezinin yaklaşık üçte biri (10.260) Ermeniler tarafından iskan edilmekteydi. Vilayetin idare daireleri kasaba merkezindeydi. Bu açıdan bakıldığında merkezde yerleşik olan Ermeniler şehir hayatında önemli bir rol oynar, siyasi idareye, adalete, sermayeye, teknik meselelere, eğitim ve halk sağlığına kadar her alanda faaliyet gösterirlerdi vardı (Krikorian, 1976: 21).

Ermenilerin Faaliyet Gösterdikleri Mesleki Branşlar

Diyarbakır vilayetinin merkezindeki Ermeniler yönetici sınıfa ait dairelerin çoğunda; adalet, finans ve sanayide düzenli olarak rol aldılar. Sancak ve kazaların idarî meclislerinde Ermeniler genellikle seçilen iki üye tarafından temsil ediliyorlardı. Bir veya iki aza-i tabiiyeye sahip olsalar da; ikinci olarak diğerlerine nazaran çoğunlukta olan, bazen protestanlar veya Apasotolic (12 Havarilere tabi olanlar) ve Katolik toplulukların arasında yer almaktaydılar. Tahrirat başkanı veya gelir ve gider denetleyicisi, ya da vali yardımcısı olarak hükümette yüksek bir pozisyona sahip olurlarsa, bir azayı tabiiye üyeliğine de sahip olabiliyorlardı(Krikorian, 1976: 21-22).

İdarecilerin yardımcısı olarak nahiyelerde yerel meclis katip ve azalarının üçte biri çoğu kez Ermeni'ydi. Ermeni toplumun çoğu belediye meclislerine kabul edilirdi. Burada seçilen beş sandık emini ve katip gibi hatta bazen belediye başkanı dahi Ermeni'ydi. Bu daire bazen Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir şube de olabiliyordu. Mahkemelerde Ermeniler Bidayet, İstinâf ve ticaret kâtipliklerine de nüfuz etmişlerdi. Ticarî mahkemelerdeki Ermeni ve Rum memurlar Türklerden daha fazlaydı. Çünkü ticaretin büyük kısmı onların elindeydi. Ermenilerin nüfuz ettiği başka bir saha da siyasi takibat komitesiydi. Hükümet dava vekilliği özellikle vilayetlerin merkez şubelerinde kurulurdu. Sanayie ait meselelerde başlıca mühendisler ve ustabaşılar olarak; posta ve telgraf servislerinde operatör olarak, özellikle yabancı dil şubelerinde (tercüme odaları); siyasi işlerde ve özellikle askeri nakil kurullarında Ermeniler hizmet verirdi. Maliyeye gelince, Ermeniler devletle

ilgili borcun idaresinde, devletin tütün tekelinde, Osmanlı ve Ziraat bankası şubelerinde ve vergi kurullarında, üstün bir pozisyona sahip olmadıkları halde, önemli rollere sahiplerdi(Krikorian, 1976: 22).

Yukarıda ifade edilenlerden başka Ermeni iştirakçilerin görüldüğü diğer yerler, tahrirat, halk sağlığı, eğitim, ziraat ve polis daireleriydi. Ermeni memurlar idarî meclislerde, adlî mahkemelerde, tetkik-i senedat komisyonunda, evrak komisyonunda, posta ve telgraf servislerinde kâtip ve tercüman olarak istihdam edilirdi. Özellikle tahrirat komisyonlarına baş sekreter olarak nüfuz ederlerdi (Krikorian, 1976: 22).

Belediye doktorları ve eczacıları arasında çoğunluk Ermenilere aitti. Onların hemen ardından Rum tıp memurları gelirdi. Diyarbakır şehrinde Ergani ve Mardin sancakları merkezlerinde, eğitim meclislerinde ve komitelerinde Ermeniler öncelikli idi. Ermeniler, okullarda Ermenice ve Avrupa dillerinin yanı sıra sanat olarak özellikle halı dokumayı da öğretirlerdi. Ziraatte ise hem Ziraat Bankası şubelerine ve hem de zirai komisyon ve kurullara aza olarak tayin edilirdi. Onlar arazi teftişi ve arazi kaydı kurullarında da çalışırlardı. Polis gücüne çok az sayıda Ermeni, polis ve polis müdür yardımcısı olarak kabul edilirdi. Orada sadece bir veya iki Ermeni olduğu bir durumda Türk polisler beş ila dokuz kişi arasında olmaktadır(Krikorian, 1976: 22).

Diyarbakır'daki Rumlar ve Buldukları Kurumlar²

Vilayetin siyasî hayat bütünüyle Türk ve Ermeniler tarafından yönetilirdi. Rumlar ise Diyarbakır'da Hristiyan nüfus içinde sonuncu durumdaydılar. Bununla beraber, Rumlar ve Süryaniler de bir dereceye kadar siyasî hayata katkıda bulunurlardı. Rum memurlar, genellikle Diyarbakır'ın Mardin ve Ergani sancaklarında mahkemelere, maliyeye, siyasî idareye, teknik meselelere ve halk sağlığıyla ilgili kurum ve kuruluşlara alınırlardı. Ordudaki Rum doktorlar, cerrahlar ve eczacılar ise Ermenilerden daha fazlaydı (Krikorian, 1976: 22-23).

Süryani memurlar ise eyaletin her yerinde ve özellikle de Mardin'de görevlendirilirdi. Fakat orada Süryaniler kadar Rumlar da vardı. Onlar genellikle belediye meclislerinde ve idarede yer alıyor olsalar da mahkeme ve maliyede ancak bir kaç memuriyet yer bulabilmekteydiler (Krikorian, 1976: 23).

Diyarbakır'daki Ermenilerin Genel Durumu

1860 ve 1908 tarihleri arasında Ermeniler pek çok yönüyle Diyarbakır vilayetinde hizmet ettiler. Onlar siyasî idarede, adalet, sınai uğraşlar, malîye, halk sağlığı, eğitim ve tahrirat gibi farklı memuriyetlerde faaliyet göstererek, hemen bütün taraflarıyla hükümet meselelerine katıldılar.

² Krikorian, a.g.e., s. 22-23.

Hıristiyan olarak onlar ordudan ve İslami hayatla ilgili dairelerden -şer'i mahkemeler ve vakıf- muaf tutuldular. İlginçtir ki onlar nüfus dairesinden de uzak tutulmak istendiler ve çok azı polis dairesine kabul edildi. Ermenilere siyasî hayatın idaresinde çok nadiren yüksek pozisyonlar verilen, çoğunlukla ikincil memurlar olarak bilinir. Onlar genellikle meclislerin, dairelerin ve kurulların azaları, sandık emînleri ve kâtipleri olarak atanır veya seçilirlerdi.

Müslüman nüfustan daha zengin olmaları sebebiyle değil, fakat muhtemelen Türklerin malî meselelerde onlara güvenmeleri sebebiyle, çeşitli dairelerde sık sık bir Ermeni hazine memuru görevlendirilirdi. Ermenilere yüksek dereceli görevleri bazen vermek idarî ve hukuki bir gereklilikti. Bu sebeple ara sıra da olsa Ermenileri belediye başkanı, nahiye müdür muavini veya bölge genel dava vekilleri olarak görmek mümkün olmuştur. Onlar özel ve teknik memurlar kadar belediye doktoru, eczacı ve mühendisler olarak görülmüşlerdir (Krikorian, 1976: 23). Bu döneme bir bütün olarak bakıldığında Diyarbakır'ın siyasî hayatında, herşeye rağmen Müslümanlar ile Ermeniler genellikle eşit değildi.

Bu son cümle ve bir önceki paragraf, yukarıdaki verilerin tamamıyla ters düşmektedir. Krikorian, bu bölümde işi saptırmak suretiyle, önceden verdiği bilgilerle tezada düşmektedir. Onun bunu yapıışındaki tek maksat, okuyucusuna önceki bilgileri unutturmak ve üzerlerinde Türkler aleyhinde olumsuz bir yargı bırakabilmektir.

Diyarbakır'da Yetişmiş Önemli Ermeniler

AMASIAN Efendi: 1892 tarihlerinde Diyarbakır telgraf servisinin başkanıydı.

ARMENAK Efendi: 1903'te Palu kazasının ast-vali muavini idi.

ARPIARIAN, Philippos (öl. 1850-1900). Harput kökenlidir, Diyarbakır'da Ziraat Bankası müdürüydü.

DER-MARTİROSİAN (Papazian), Meguerditch (1792-1883). Kameliye'-nin Abuçeh köyünde doğdu, bir İtalyan hekim ve amcası Dr Boghos'un yönetiminde tıp ilmi çalıştı. 1826'da İstanbul'dan tıp ilmi pratiği yapmak için izin aldı ve daha sonra Türk ordusunda istihdam edildi. Bağdat, Basra, Diyarbakır, Van ve Erzurumda orduyu takip etti. 1872'de emekliye ayrıldı ve köyüne döndü.

DJENAZİAN, Mattheos Efendi: Diyarbakır'da Umumî maliye idaresinde (public finance administration) sandık eminiydi (?-1898). Daha önce kardeşi Alexandr Efendi, geri döndüğünde babası Araquel'in(öl.1860), başarılı olmuş olduğu aynı memuriyette bulundu.

DJERRAHIAN, Tigran (öl. 1900) Diyarbakır Müdde-i umumi komisyon azasıydı.

HEKIMIAN, Yakob (öl. 1850-1900). Diyarbakır'da hükümet için çalışan bir eczacıydı.

HELVADJIAN, Dr. Artin (öl. 1850-1900). Diyarbakır'da hükümet için çalışan bir doktordu.

ILVANIAN, Tigran (?-1915). 1900'lerde Diyarbakır vilayet tercümanı ve aynı zamanda devlet ortaokulu öğretmeni idi.

KAZAZIAN, Yovseph Efendi (öl. 1880). Diyarbakır idarî meclisinin bir azası olan zengin ve nüfuzlu bir Katolik Ermeni idi.

KHANDENIAN, Karapet (öl. 1900). Diyarbakır Bidayet Mahkemesi'nin azasıydı.

KIRISHDJIAN, Tigran Efendi. 1905'ten 1908'e kadar Palu kazası vali muaviniydi.

MARKOSIAN, Pargew (Barkev) Efendi. 1903'ten 1906'ya kadar Ergani Sancağında orman araştırmacısı, mühendis ve madenci olarak görev yapmıştır.

MINASIAN, Yaruthiwn (öl. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında). Diyarbakır'da posta idaresi şefi idi.

MINASIAN, Yovhannes Efendi. 1906'dan 1908'e kadar Diyarbakır idarî meclis azasıydı.

NAKKASHIAN, Karapet-Tigran Efendi (1864-?). Diyarbakır'da doğdu, yerli Ermeni ilkokuluna kabul edildi ve daha sonra dört Avrupa dilini kendi öğrendi ve 1885'te telgraf servisinde memur oldu. İstanbul'da Beyoğlu (Pera) 1909'da telgraf idaresi müdür muavini ve 1912'de aynı idarenin müdürü oldu.

NATIK, Karapet (öl. 1850-1900). Diyarbakır'da hükümet için çalışan bir avukat idi.

NISHAN Efendi. 1903'ten 1908'e kadar Maden vali yardımcısıydı.

SHIRIKDJIAN, Missak. 1900'lerde Diyarbakır belediye meclis azasıydı.

SHISHMANIAN, Sahak Efendi. 1880'lerde Diyarbakır vilayet resmi gazetesi müdürüydü.

TCHELEBIAN, Rızqallah (öl. 1850-1900). Diyarbakır'da İstinaf mahkemesi yargıcısıydı.

TCHIRADJIAN, Khosrov (öl. 1900). Harput Fırat Koleji (Euphrates College of Harput)'inde eğitildi. Diyarbakır Müdde-i umumi komisyonunda bir memurdu.

TEMOYAN, Boghos (öl. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında). Diyarbakır'da belediye meclis azasıydı.

TIGRANIAN, Khatchadur (?-1915). Diyarbakır idarî meclisinin azası olan bir bankerdi.

ZORIAN, Kevork (öl. 1892). Diyarbakır'da posta ve telgraf servisinde, yabancı diller bölümünde çalışan bir memurdu(Krikorian, 1976: 24-24).

Kaynakça

Ali Cevad (1313-1317H/ (1895-1900). *Diyar Bakır 'Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Cilt: 2 , İstanbul.

Bryce, James (1916). *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, 1916, p. 661.

Cuinet, Vital (1891). *La Turquie d'Asie*, Cilt: II, Paris.

Güran, Tefik (2000). "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *State Institute of Statistics Prime Ministry Republic of Turkey*, (Edit. H.İncik-Ş.Pamuk), Ankara.

Gürün, Kamuran (2001). *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, İstanbul.

Kemal H. Karpat (1978). "Ottoman Population Refords and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. IX, s. 258-274.

Krikorian, Mesrob K. (1976). *Armenians in The Service of The Ottoman Empire 1860-1908*, Viyana.

Küçük, Cevdet (1984). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul.

Leart, Marcel (1913). *La question Armenienne a la lumiere des documents*, Paris, 1913.

Lepsius, Johannes (1919). *Der Todesgang des armenischen Volkes*, Potsdam, 1919.

Lewis, Bernard (1984). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara.

Ormanian, Malachia (1955). *The Church of Armenia*, London.

Ubcini, M. A. (1890). *Turqiayi Hayern ew irents dratsiner(The Ermenians of Turkey and their Neighbours)*, Marseilles.